

Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՑ-ԲԵԿ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲԻ 774—775 թ. թ. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱ-
ԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐԶԸ

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 2 «Տեղեկագրից»

Լ. Մելիքեան

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲԻ 774 - 775 թ.թ. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋՈՒՄ

Հայաստանի բաժանումը Մեծ և Փոքր Հայքի՝ համապատասխան հռոմեացիներով և գավառներով այնպես, ինչպես այն պատկերացրած է VII դարի անանուն հեղինակի (Անանիա Շիրակացու) «Աշխարհացոյց»-ի մեջ, անկասկած, արտացոլում է Հայաստանի ռեալ իրականությունը ոչ թե նույն VII դարի, այլ ավելի հին ժամանակաշրջանի՝ terminus a quo I դ. մեր թվ. առաջ և terminus ad quem VI դ. մեր թվ. հետո:

Այս բաժանումը, ինչպես հայտնի է, ներկայացնում է Մեծ Հայքի իբրև 15 նահանգից բաղկացած մի երկիր, որոնց թվում հիշվում է երկրորդ աշխարհ՝ Զորրորդ Հայքը:

Սակայն այդ Զորրորդ Հայքը, իբրև Մոփաց աշխարհի լոկ մի գավառ, երբեմն Մեծ Հայքի մեջ էր մտնում և երբեմն Փոքր Հայքի մեջ:

Իսկ Փոքր Հայքը անտիկ դարերի և ոչ միջին դարերի ըմբռնումով (եբր նրա ներքո կիլիկիան էր հասկացվում) երկար ժամանակ մտնում էր նախ՝ մինչև IV—V դ.դ. Արևելյան Հռոմեական կայսրության մեջ, իսկ հետո՝ V դ. սկսած՝ Բյուզանդիայի սահմաններում: Եվ այդ՝ Փոքր Հայքի՝ 4 գավառի ստորաբաժանումը հետևանք էր, ինչպես հայտնի է, Հռոմեական Արևելյան վարչական ռեֆորմի, որն իր արտահայտություն է գտել XXXI նովելլայում «De dispositione quattuor administrationum Armenae»՝ 536 թ. 17 ապրիլյան կալենդրի, այսինքն՝ 18 մարտի, թվահամարով¹:

Զնայած, սակայն, այսպիսի անվիճելի ճշմարտության, Մովսես Խորենացին իր «Պատմություն»-ի մեջ (I, 14) Փոքր Հայքի 4 գավառի ստորաբաժանումը առասպելական Արամին² է վերագրում:

«Բայց հրաման տալ քնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխոսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյսք զղղիմայն զայն Պոտին Արմենիան, որ Թարգմանի Առաջին Հայք, եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագուհիւք պարսպիալ որովք, անուանէին հինք աշխարհին Մաժաք, որպէս ոչ

¹ Չեկովսկով և Թրիխտի Ստալինի անվան պետական համալսարանի Հայկաբանության ամբիոնի նիստին, 1947 թ. փետրվարի 11-ին:

² Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб 1908, стр. 165—172, ժամանակ 165—171: Corpus juris civilis, editio stereotypa quarta, volumen tertium. Novellae recognovit Rudolphus S. Hoell. Berolini 1912, p. p. 285—239.

³ Արամը, ինչպես այժմ պարզված է, ուրարտական թագավոր էր ժամանակակից Արարատի Մայմառաք 111 թագավորի (860—825)՝ որի նշանակված է տոբեհատանյան տարեգրություններում 860, 858 և 816 թ. թ. (В. В. Пнотровский. История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 86, 938):

կարելով ուղղախօսել. մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա. Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցրուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակիչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Զորրորդ. Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարեւմտեան միւր կողմն Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Զորրորդ Հայք»¹

«Խորենացու մոտ պահպանված ավանդությունը, որ հայոց սահմանները նվաճումների շնորհիվ տարածվել էին մինչ Պոնտական հողերը և մինչ Մաթաբ-Կեսարիա և որ ամբողջ այդ տարածութեան մեջ հայերեն էին խոսում, ըստ էութեան, —ինչպես իրավացիորեն նշել էր Ն. Ադոնցը,— արձագանքներ են իրերի դրութեանը Հուստինիանոսի էպիսոպոսի, և ոչ թե հետևիմոր ժամանակների մինչ Արամ, ինչպես պատմիչն է պատկերացնում: Սա պարզ է այնտեղից, որ հիշյալ հողերի նվաճման կապակցութեամբ Խորենացին հիշում է հայկական հողերի բաժանումը I, II, III և IV Հայքի, բայց համառորեն վերագրում է այն Արամի առասպելական ժամանակներին, չվստահելով այն լուրերին, որ պատում էին կայսրութեան մասումն Հայաստանի նշյալ բաժանման իսկական ծագման մասին»²

Ի դեպ, Հուստինիանոսի հիշյալ XXXI նովեմբր արարուհեւում է տեղեկութեւններ նրա մասին, թե թր հողերից կազմվեց, այսպես կոչված, IV Հայքը Պոնտական դիոցեզի 4 թեմերի կազմի մեջ, որոնք ընդգրկում էին, ի միջի այլոց, և սատրապիաները³

«Կազմակերպում ենք ևս Զորրորդ Հայքը (τετάρτην Ἀρμενίαν), որը մինչ այժմ դուրկ էր գավառական կազմակերպութեանց: Բնակված լինելով այլ և այլ ժողովուրդներով, այն հայտնի էր այլ և այլ՝ մեզ համար օտար՝ հորջորջումներով—Մոփանենն (Τεσσαρχηνή), Անձիտենն ('Ανζήτην), Մոփանեն (Τεσσαχή), Աստիանենն (Ἀστυαρχηνή), Բալավիտենն (Βαλαβιτηνή)—և սատրապներ իշխանութեան ներքո էր գտնվում: Վարչապետական այս հորջորջումները հոռոյնեցիներից չէր բխում և ոչ էլ մեր նախորդներից, այլ մտքբած էր այլ պետութեան կողմից: Այս իսկ երկրում մենք մտցնում ենք քաղաքացիական կարգ, նշանակելով այնտեղ քաղաքացիական վարչապետ և տալիս ենք Մարտիրոսաց քաղաքը (Μαρτυροπολίτῳν) և Կիթարիս բերդը (Κιθαρίδον): Այն վերաբերում է օրդինար գավառների շարքին, քանի որ այն մենք դարձրինք կոնսուլական»⁴

Այսպիսով, ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, «Զորրորդ Հայքին անցան հինգ ինքնավար իշխանութեւնների հողերը. Մոփանենի, Անձիտենի, Մոփենի, Աշտիանենի և Բալավիտենի գավառները կազմեցին միասին մի գավառ Մարտիրոսպոլիս մայրաքաղաքով»⁵ Իսկ Մարտիրոսպոլիսը կամ Մարտիրոսաց քաղաքը, ինչպես պարզված է, դա՛ Տիգրան II-ի ժամա-

¹ Մոփսիսի Խորենացույ Պատմութեւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեանի և Ս. Թորոթիսեանի [«Պատմագիր Հայոց» II, 1], Տիգր. 1913, էջ 46—47:

² H. Adon, op. cit., 203

³ Karl Güterbock. Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im 4. bis 6. Jahrhundert, Königsberg 1900.

⁴ H. Adon, op. cit., 168.

⁵ Նույն տեղում, 178:

նակաների Հայաստանի մայրաքաղաքն է, նույն Տիգրանակերտը, հետագայում Մայաֆարկին—Ֆարկին—Դարբեքիրը¹

Ընդհանրապես նույնլիան ընդգծում է, որ այն հոդերը, որոնցից Չորրորդ Հայքը կազմվեց, մինչ 530 թ. դուրս էին գավառակում կազմակերպված թյուրքի և բնակված լինելով այլ և այլ ժողովուրդներով՝ հայտնի էին այլ և այլ հորջորջումներով և գտնվում էին սատրապների իշխումության ներքո. իսկ վարչականական այսպիսի հորջորջումը ոչ հռոմայեցիների և ոչ էլ նրանց նախորդների, այսինքն՝ հելլենների կողմից էր մտցված, այլ ավելի առաջ, հեռավոր, պարզ է, պարսիկների կողմից:

Հուստինիանոս Ա կայսեր XXXI նովեմբրիում նշած վարչական ռեֆորմի հեռավոր արձագանքը մենք գտնում ենք, ի միջի այլոց, Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ հետեյալ կտորում. «Ի Մոփաց մինչև ցքաղաքն Մարտիրոսաց և յաշխարհն Աղձնեաց արևմտեայ Չորրորդ Հայք»²

Իսկ սույն կտորի գրեթե բառացի կրկնությունը տալիս է «Գիրք թղթոց»-ի այն վարիանտը, որ մեզ հասել է՝ Վրաստանի պետ. թանգարանի Armenia հավաքածուի №/21 (=1558) ձեռագրում՝ 1318 թ., ուր կարդում ենք. «Ի Մոփաց աշխարհէ» մինչև ցքաղաքն Մարտիրոսաց յԱղձնիս արևմուտեայ Չորրորդ Հայք»³

Այն դրությունը Հայաստանում, որ եղել է Հուստինիանոս II կայսեր օրոք, որոշ չափով արտացոլում է հիշյալ Հովհ. Դրասխանակերտցին, երբ խոսում է Մորիկ կայսեր միջոցառումների մասին Հայաստանում վարչական նոր բաժանումներ կիրառելու ուղղությամբ. «Ապա կայսեր Մօրկայ ձեռնբերիցութեամբ իմն փոփոխումն արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր... և Չորրորդ կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսաց պօլիս, այսինքն՝ Նիքիերտ, Յուստինիանոսիստ, զնա գրէ ի դիւան արքունիս»⁴

Գեորգ Կյուպրացին իր «Descriptio orbis Romani» երկի մեջ Չորրորդ Հայքը VI դարում ներկայացնում է այսպիսի թեմերով.

«Ἐπαρχία Δ' Ἀρμενίας ἁλλης»

Δαδύμων νῦν μητρόπολις

Ἀρσαμουσάτων

πολίχνη Χοζάνων

Χοσμοάχων

Κιθαρύζων

κάστρον Μερτικέρτον

κάστρον Βαΐουλοῦος

1 Հ. Մանանդյան. Տիգրան Բ և Հոմեր, նոր լուսարանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երևան, 1940, էջ 64—68. Նույնի՝ Գննական ախույթյուն հայ ժողովրդի պատմության. հատոր Ա. Սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ. ճ.), Երևան, 1944, էջ 170—171, և այլուր:

2 Յովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 184

3 Л. Меликсет-Бек. Новый вариант армянской «Книги посланий» и ученик Петра Ивера Иоанн Маѳумский, վերացրէն, ասուերեն սեղյակով. «Вестник Гос. Музея Грузии» XI В, 1941, էջ 48:

4 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 69:

κάστρον Παλιός
 κάστρον Ἀρδών
 κλίμα Σοφίνης.¹

Սույն երկի մեջ Մ. Խորենացու հիշված «կղիմա»-ները հետևյալ ցուցակն է ներկայացված.

κλίμα Ἀνζητινής
 κλίμα Διγησινής
 κλίμα Γαρινής
 κλίμα Βιλαβητινής
 (*κλίμα Παλινής)
 κλίμα Ὀρξιακινής
 κλίμα Ἀστιανικής
 κλίμα Μουζουρων.²

Զորրորդ Հայքն իր ստորաբաժանումներով հիշված է և VII դարի հայոց «Աշխարհացույց»-ի մեջ, որը Մ. Խորենացուն էր վերագրվում, մինչդեռ այն Անանիա Շիրակացու գործն է.³

Ահա այս «Աշխարհացույց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ Զորրորդ Հայքը իր ստորաբաժանումներով ներկայացրած է այսպես. «Զորրորդ Հայք յերի կայ Բարձր Հայոց. և գաւառք են ի նմա ութ. Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բաղահովիտն, Ծոփք, Անձիթք, Գորիք, Գեգիք, Եւ ունի Զորրորդ Հայք բերդս և գետ և լիւրիսս և բիւրեղ: Ունի և երկս և հաւս, և ձկուս, և ի գաղտնաց գառելւ:»⁴

Նույն Զորրորդ Հայքը «Աշխարհացույց»-ի րեդաքսիվ խմբագրության մեջ ներկայացրած է այսպես. «Աշխարհ Հայոց. Զորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, յերի բարձր Հայոց, Միւտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, և ըստ հարաւոյ՝ Միջագետքի, և ըստ ելից Տարօնով: Ունի գաւառս ութ. Պորձայն՝ յելից հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս Գայլ գետ առ Կողորերդոյն. զՀաշտէնս, յորմէ քղիւնն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորձայնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով. և հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալախովիս գաւառ. և ի մտից նոցա Ծոփք, և Անձիթ գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք և Հոռէ բերդ. և ի մտից նոցա Դէգիկ գաւառ, յորում բերդք Կանի և Բրւիկ և Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէզ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խոնի յնիւրստ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, և երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մեր-

¹ H Gelzer. Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani [Bibliotheca Teubneriana], Lipsiae 1890, p. 49—49: Մինք, գծախառքար, ձեռքի տակ չունենք նորագույն հրատարակությունը. Le Synecdemos d'Hiérokliès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, texte, introduction, commentaire par Ernest Honigmann, préface de F. Cumont [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae], 1939 p.

² Ibid., p. 49.

³ Սրա ղեմ տես. Я. А. Манандян. Когда и кем была составлена «Армянская география», приписываемая Моисею Хоренскому. «Византийский Временник», т. I (XXVI), М. 1947, стр. 1:7—143:

⁴ Պրոֆ. դ-ր Ա. Աբրահամյան. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, Երևան, 1946, էջ 360.

տինէ, և ապա խառնի ի նա Կաւկաս, գալով ի մտից կուսէ ի լեռնէն, որ կոչի Զիգոն Վասիթէոն, և նախ քան զանգանել նորա յմիրատ՝ խառնի ի նա գետն Կաւսամինոն, որ դայ ի Տորոս լեռնէ և ընկալիալ յմիրատ գնայ ընդ հարաւ, հատանէ զլեռան Տորոս, յորում տեղով գտանի ակն բիւրեղ. և ունի Զորքորդ Հայք էրէս և հաւս և ի գազանաց զառիւծն¹։

Զորքորդ Հայքի հիշատակութիւնն առկա է, ի միջի այլոց, և Ստեփանոս Սյունեցու (VIII դ.)՝ Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի»-ի մեկնութեան մեջ, որտեղ ժամանակի հայ բարբառների ցուցակն է ներկայացրած. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ զիտելն զրովանդակ զբառն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և զԹութայինն և զԶորքորդ Հայեցին և զՍպերայինն և զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ միմիայն զմիջերկրեայն և զստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսօքիկ են»²։ Ուրիշ խոսքով ասած, այստեղ հիշված է ութ բարբառ, որոնց ցուցակը այլ դասավորութեամբ, այսինքն՝ արևելք-հարավ-արևմուտք ուղղութեամբ՝ հետևյալ պատկերն է տալիս. Արցախային, Սյունյաց, Կորճեթի, Թութայի, IV Հայքի, Սպերի և Տայթի, որոնցից առաջին հինգը արաբական խալիֆաթի գերիշխանութեան ներքո գտնվող Հայաստանում, մինչդեռ վերջին երկուսը Բյուզանդական Հայաստանում, որտեղ հայութեան զգալի մասը քաղկեդոնականութեան ազդեցութեամբ սկսել էր հունանալ և վրացիանալ։

Վրաց պատմիչ Արսեն Սափարացին (IX դ.) իր «Պատմութիւն բաժանման Վրաց և Հայոց» երկում նշում է այն փաստը, թե ինչպես Ներսէս Միջին կոչված կաթողիկոսի գումարած Դվինի ժողովից (554—555 թ. թ.) անմիջապես հետո եամբողջ Գարթլին և Զորքորդ Հայքը հրաժարվեցին հայերից քահանայական ձեռնադրութիւնն առնելուց³, որը համապատասխանում է հայ մատենագրութեան մեջ մեզ հասած «Վասն սուրբ ժողովոյն, որ եղին ի Հայս ի սրբոյն Դրիգորէ մկսեալ» անանուն հեղինակի գրվածքի հետևյալ տողերին. «Եի ձեռն այսր ժողովոյ Վիրք և Զորքորդ Հայք որոշեցան ի Հայոց ձեռնադրութիւնէն»⁴։

Զորքորդ Հայքի կացութիւնը VIII—IX դ. դ. պատկերելու համար կարևոր է հիշել, որ այն 702 թվից անջատվել էր Բյուզանդական կայսրութեանից⁵, մտնելով Արաբական խալիֆաթի սահմանները։

995 թվին Զորքորդ Հայքում և սահմանակից գավառներում տեղի է ունենում մեծ երկրաշարժ, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Տարոնեցին՝ Ասողիկն իր «Պատմութիւն Տիեզերական»-ի III գրքի 36-րդ գլխում, որ «Բազազս շարժման Զորքորդ Հայոց» վերնագիրն է կրում. «Եի Նիթի թուականին շարժեցաւ երկիր, բայց սաստկագոյնս աշխարհն Զորքորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծօփք, Բայու և Պաղնատուն»⁶։

¹ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելումովը նախնեաց [հրատ. Սուքիաս Վ. Մելիքեան], Վենետիկ, 1881, էջ 30։

² Н. Анон. Ионисий Флакийский и армянские толкователи. СПб. 1915, стр. 187։

³ Լ. Մելիքեան-Բեկ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. I, Երևան, 1936, էջ 39։

⁴ Կարապետ Վ., Նրոսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թողթը առ Արստ Աղուանիք կաթողիկոս, Վաղարշապատ, 1896, էջ III հմտ. Լ. Մելիքեան-Բեկ, օր. cit., I, 57։

⁵ М. В. Ливченко. История «иззантин. Краткий очерк. М.—Л. 1910, стр. 118.

⁶ Ստեփանոսի վարդապետի Տարոնեցոյ Առողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Խաշտեանք, Ծօփք, Բայու, Պաղնատուն, Սպք., 1995, էջ 323։

* *

Արաբների առաջացումը պատմութեան ասպարիզում VII դարու կեսից և նրանց անընդհատ պայքարը բյուզանդացիներէ դեմ՝ Մերձավոր Արեւելքին տիրելու նպատակով, որը առաջինների հաղթանակով վերջացավ, ի միջի այլոց, այն հետեանքը ունեցավ, որ Հայաստանի տերիտորիայի մեծագոյն մասը VII—VIII դ.դ. Խալիֆաթի գերիշխանութեան ներքո անցավ:

«Արաբական տիրապետութեան առաջին շրջանում խալիֆայութեան կենտրոնը գտնվում էր Դամասկոսում և գերիշխող դեր էին կատարում նոր աշխարհակալ պետութեան մեջ Ասորիքի արաբները, իսկ երկրորդ շրջանում կենտրոնը դառնւ էր 762 թվին հիմնված Բաղդադ քաղաքը և գերակշիռ դեր էին խաղում Իրաքի արաբները և մահմեդականութունը ընդունած պարսիկ ազնվականութիւնը»¹

Սակայն Բյուզանդիայի և Խալիֆաթի միջև շարունակվող պայքարին մասնակցում էին և հայերը, որոնք քաղաքական պայմանների շնորհիվ երկու մասի բաժանված լինելով՝ դեպի մեկ կամ մյուս դրսի պետութիւնն էին ձգտում. ուստի և Հայաստանի դրութիւնը հաճախ երկդիմի էր դառնում: Այսպիսի պայմաններում միասնական հասկանալի է, որ «եթե նա (Հայաստանը) հավատարիմ էր մնում խալիֆայութեան՝ նրան անխնա պատժում էին հույները, իսկ եթե անցնում էր Բյուզանդիայի կողմը՝ վրեժ էին առնում արաբները»²:

Հայերի բազմաթիվ ապստամբութիւններից արաբական տիրապետութեան դեմ համազգային ազատագրական շարժման՝ բնույթ էին կրում 774—775 և 854—852 թ. թ. ապստամբութիւնները, որոնցից առաջինը նկարագրել է Ղևոնդը, իսկ երկրորդը՝ Թովմա Արծրունին³:

Հայաստանի այլևայլ տեղերում Աբդու-Աբու-Ջաֆարի օրոք ծագած ապստամբութիւնները արձագանք էին գտել Արճեղում, Կարին, Արծնում և այլուր, ինչպես վկայում է Ղևոնդը («Պատմութիւն»):

Նույն Ղևոնդը («Պատմութիւն», գլ. 37) միաժամանակ մատնանշում է մի հանդամանք, որը փոքրիշատի թիթևացրել էր համաժողովրդական ծանր լուծը.

«Եւ յետ այսորիկ յաջորդէ գիշխանութիւնն նորա (Արդւայի) Մահմետ Մահադի որդի նորա: Եւ սա էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւագոյն բարուր: Երազ զամենայն տունս գանձուց զորս աղխեալ պահէր ամբարիշտն Արդւա, և բաշխեաց պարգևս զօրաց իւրոց, Համարձակեաց և զգրունս մարդից հանել զվաճառականս ի վաճառս իւրեանց և ընուլ զպէտս կարօտելոց. և եղև առատութիւն երկրի, և գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ. և բնակչաց երկրի անդորրութիւն եղև ի հարկապահանջ ընտութենէն. գի թէպէտ և դանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սակայն վասն գիւտի արծաթոյն հանդեաւ

¹ Աղազ. Հակոբ Մանանդյան. Ժողովրդական ապստամբութիւնները Հայաստանում արաբական տիրապետութեան դեմ. Երևան, 1939, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 7:

³ Նույնը նաև՝ Համա Հայրութիւնյան. «Մատենցի Դավիթ» էպոսի զարաշրջանը (պատմական տեսութիւն). Սասունցի Դավիթ, հոբելյանական ժողովածու, Երևան, 1939, էջ 245—263. Ս. Պողոսյան, Պատմական ակնարկ «Մատենցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսի ժայռակազմչին մասին. Մատենցի Դավիթ 1000, Երևան, 1939, էջ 195—200:

երկիրս առ փոքր մի ի չար տառապանաց վտանգին. քանզի և լերինք արծաթոյ յայտնեցան յաշխարհիս Հայոց առ ի հանել ի նոցունց խանութս արծաթոյ զտոյ ի պէտս մարդկան յաւուր իշխանութեան նորաս¹:

Ղևոնդի վկայությունը, դժբախտաբար, չի պարունակում կոնկրետ ցուցմունքներ Հայաստանի այն վայրերի մասին, որտեղ գտնվելիս են եղել արծաթի հանքեր և որոնք նյութական բարօրության աղբյուր են ծառայել հանքագործների համար, այն հողագուրկ հանքագործների, որոնց վրա ծանրացել էին արաբական զավթիչների հարվածները:

Սակայն այն, ինչ որ լուսթյան է մատնված Ղևոնդի մոտ, լրացնում է VIII դ. ասորահակորիկ տարեգիր Կեղծ-Դիոնեսիոս Թել-Մահրացին, որը մանրամասն նկարագրում է Զորրորդ Հայքի Տուտիս կոչված վայրում 774—775 թ.թ. ծագած ապստամբությունը, երբ Ռագինը անցավ Արգունով և Մայֆրկաթով²:

«Արգուն» — «Արգուն»-ը՝ դա, անկասկած, ասորական ձևն է այն գավառի անվան, որին արաբներենում համապատասխանում է «Արգան», հունարենում «Արձանեն» (Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ), լատիներենում «Արգանենա» — «Արգանիանա» (Ամմիան Մարցելինի մոտ), հայերենում «Արգն-Արգուն» կամ «Աղձն» — «Աղձնիք»³:

Ասորական ձև է ներկայացնում իրենից և «Մայֆրկաթ»՝ քաղաքի անունը, որին հայերենում համապատասխանում է «Նփրկերտ», այսինքն՝ «Փարկին» — «Մայաֆարկին» կամ Մարտիրոսոպոլիսը — Մարտիրոսաց քաղաքը (Martyropolis), երբեմն Տիգրանակերտը (Tigranocerta)⁴:

Առանձին ուշադրության արժանի է Կեղծ-Դիոնեսիոսի այն ցուցմունքը, որ «այն վայրը, ուր ծագեց ապստամբությունը, գտնվում էր լեռնեքում, հյուսիսային շրջանում, որ կոչվում էր Տուտիս, որի ազգաբնակչությունը բաղկացած էր ասորիներից և ուրտիացիներից, որոնք բաժանած ունեին այդ շրջանը», այսինքն՝ Զորրորդ Հայքը:

Մենք, դժբախտաբար, զուրկ ենք հնարավորությունից որևէ բան ասելու Տուտիսի մասին, քանի որ չգիտենք այդ անվան համանիշները հունական և հայկական աղբյուրներում, ևս առավել՝ նրա այս կամ այն կետի հետ ունեցած լուրջագրային մասին:

Համեմատաբար ավելի բարդ է խնդիրը այն ժամանակվա Զորրորդ Հայքի ազգաբնակչության կազմի մասին, որն ըստ Կեղծ-Դիոնեսիոսի ասորիներից և ուրտիացիներից է եղել բաղկացած: Սա նշանակում է, որ VIII դարում Զորրորդ Հայքի հայութունն արդեն նոսրացել էր, զուցե և չբացել էր, մասամբ գաղթելով այլ տեղեր, մասամբ էլ ձուլվելով շրջակա ազգությունների հետ:

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, երկրորդ ապագրութիւն, ՍՊՔ, 1887, էջ 164—165:

² Chronique de Denys de Tell-Mahré. Quatrième partie. Publiée et traduite par J. B. Chabot Paris, 1895. p. 172—176 (208—212).

³ H. Gelzer. Georgii Cyprli Descriptio orbis Romani, p. 165. H. Hübschmann Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg, 1904. S. 249—250. Հ. Հիւբշման. Հին հայոց տեղանունները, Վիեննա, 1907, էջ 167—169. Ս. Կանախանց. «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի», Վաղ. 1916, էջ 17—28:

⁴ Հ. Մանանդյան. Տիգրան Բ. և Հռոմը, էջ 64—69. Նույնի՝ Գննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, I, էջ 170—171 և այլուր: «Klio», VIII, 1908, pp. 497—520:

Անկախ սրահից, ուրտիացիները պրորոկմը հատուկ քննություն արժանի է:

Խոսելով ասորական «Վարք Մարութա եպիսկոպոսի» (Վդ.) հուշարձանի մասին, մենք դեռևս 1942 թվին նշել էինք, որ այս վարքը, «անկախ այն հետաքրքրությունից, որ նա գրավում է Մարութա (մար-Ութա) անվան ստուգաբանության կապակցությամբ, հիշատակելի է այն աղբյուրների շարքում, որտեղ խոսվում է օտայցոց, հայերեն թարգմանությամբ օտայեցոց երկրի մասին», որտեղից «Օտայ անուն քրմապետ[ն]... էառ իւր ի կնուցիւն զդուստր ուրումն ի նախարարացն Հայոց՝ Մարիամ կոչեցեալ»¹ «Ամենայն կապակածից դուրս է,—գրում էինք մենք նույն տեղում,—որ այս հուշարձանում հիշված օտայեցոց երկիրը ոչ մի կերպ չի կարելի նույնացնել Էտիունի-Օտինե-Ուտիքի հետ, որ լավ հայտնի է աղբյուրներից, քանի որ այդպիսին կարծվում է Տիգրիսի շրջանում... և, հետևապես, օտայիցիք այս դեպքում ոչ մի առնչություն չունեն ուրտիացիների կամ ուղեքի հետ»:

Ընդամեն զայսպիսի եզրակացությունը բխում է, ի միջի այլոց, և այն փաստից, որ Կեղծ-Դիոնեսիոս Թել-Մահրացու ժամանակագրության մեջ ուրտիացիք ասորիների հետ յիասիպ հիշատակված են իբրև բնակիչներ Տուտիսի շրջանի, որը Զորբորդ Հայքումն էր գտնվում, և որոնք մասնակից էին պարսկական (աբաբական) բռնակալների դեմ ծագած ապստամբությանը²:

Ուրտիացիների խնդիրը անկախ Կեղծ-Դիոնեսիոսի տվյալներից, հատուկ քննության է ենթարկված մեծագույն հայագետ, Վիեննայի Մխիթարյան Հակովորոս վ. Տաշյանի կողմից, որը հարուստ պատմական աղբյուրագրական տվյալների օգտագործումով հետևյալ եզրակացությունների է հանգել.

«Եղևորդ Կիսրացի գիտն էրկու ժողովուրդ, որոնց մին կը կոչուի Խուլթեցիք և միւսը Սանասանք», նոյն միջոցին Ասորիք գիտեն և կը յիշեն ճիշտ Հանձիթի մեջ Ուրտիցի ժողովուրդը մը (ասոր. Urtâyê, յն. Ὀρταῖοι), ուստի «Ուրտ» ժողովուրդը մը, որուն համար բացայայտ կ'ըսուի Թե հայերէնէ և ասորերէնէ քոյրորդից տարբեր լեզու մը կը խօսէր տակաւին այն ատեն: Աւելի ուշ ալ՝ ևս աւելի անդին՝ Արաբացիք կը յիշեն Խուլթի մէջ (զորոնք նաև Խուլթ. Արծրունի, Պատմ., Ե., է շատ «խրթին» կը գտնէր և կը համարէր «գոեահը Ասորեցոց», որոնք Աղբամենիայ և Սանասարեայ հետ եկած ըլլան, ուստի «Սանասանայք» կանուանուին են) կը յիշեն «Խուլթեցիք» (գրուած «Խուլթայթ-եցիք») բարբարոս ժողովուրդը մը՝ բնակած լեռնադաշտի մը մէջ՝ որ կը կոչուէր Էլ-Արբաւն, զոր Նէոլտեկէ լաւ ևս կը կարգայ Էլ-Արբայ (=ասոր. Urtâyê). Տոմաշեկ (Սասուն և Տիգրիս աղբերաց սահմանները) են, թրգմ. Հ. Բաւն. Պիլեգրիմեան, Վիեննա, 1896, էջ 12, 28—29 են) միայն տարակուսական կը գտնէ թէ Հանձիթի «արամայեցիք» Ուրտեցիք մինչև Տարուն ու Բաղիշու կողմերը կրնային տարածուած ըլլալ ևս: Ինչ ալ ըլլայ Զ., և նաև Ժ. դարուն կային Ուրտացիք կամ Որտացիք՝ ինքնուրոյն լեզուաւ, զոր չէին հասկընար Հայք և Ասորիք և սորվիլ ստիպուած էին (հմմտ. Nöldeke-ի, ZDMG, XXXIII, 163 ff.) հետեաբար ոչ հայ էին և ոչ

¹ Լիսակաթար վարք և վկայարանութիւնք սրբոց, 1, Վենետիկ, 1810, էջ 585—586.

² Л. Меликсет-Бекоев. К истории удий (Uca-Armeniacs) «Труды Тбил. Гос. Унив.», XXIII, 1942, стр. 46—47.

արամեացի ցեղով, թէև յետոյ հայացած ու ասորացած, բայց թերևս աւելի քրդացած ըլլան¹։ Զիարդն է, արդէն Ենսէն այս Ուրտացիք կը կապէր հին Ուրարտուի բնակչաց հետ, զոր Հիւրշման (անդ) շշատ անապահով՝ կը գտնէ։ Բայց այժմ նաև Մարքուարտ² ուղղակի մնացորդ կըսէ հին Ուրարտեանց պետութիւնէ ետքը ցրուած՝ Հայոց մտնելով՝ նախկին տիրող ժողովրդրդեան և անունը հետևապէս հին Ուրարտու անունն համառօտումը մը՝ Ուրտ-, ինչպէս այս Ասորեստ. «Ուրարտու», Դարեհի բարեկական «Ուրաշտու» (ուղղիւ Ուրալ տու) ունի ձևերս ալ, երբ. «Արարտու» էլ (Հերոդ. Գ. 94, է. 79), «Ալարտու-Ք» և ի վերջոյ. հայ.՝ Այրարտու, Այժմ Կարստ (անդ՝ 411) կը վճէ՝ այս տակաւին Ժ. Գարու ապրող Ուրտայեցիք միայն ռուսներեան ակկատեան ցեղէ կրնան ըլլալ, և այնպիսի տեղ մը (Անձիտ, Սասուն, Խուլթ), ուր Սագասարի գրոյցի ասպարէզն է³։

Ի վերջոյ, մնում է նշել և մեկնաբանել մի կարևոր հանգամանք Կեղծ-Դիոնեսիոսի նկարագրութեանից.

Կեղծ-Դիոնեսիոսի ժամանակագրութեան տվյալների հետ ծանոթանալիս այն կետում, որ խոսվում է Զորքորդ Հայքի Տուտիս կոչված վայրի հողագործ գյուղացիութեան ծանր տնտեսական դրութեան մասին, որն ավելի ևս բարդանում էր շնորհիվ տեղական կալվածատերերի հարստահարութեանների և արաբական բռնակալների կեղծքման և հարկապահանջման, որի հետևանքով այդ գյուղացիութեանը 774—775 թ.թ. ապստամբութեան ուղի էր ընտրել անելանելի դրութեանից դուրս գալու համար, ակամա հիշում ես նույնպիսի դրութեանը հանքագործ խալիբների ժամանակից, ասել է՝ գրեթե 1000 տարի նրանից առաջ, որի նկարագրութեանն առկա է Ապոդոն Ռոդոսացու (III դ. նախ քան մեր թ.) Argonautica-ի մեջ (II, 1000—1008)։ Նշելով, որ աշխատավոր խալիբները՝ բնակվելով դաժան և ժայռոտ երկրում՝ զբաղվում են երկաթի մշակումով, հույն հեղինակը գրում է. «Նրանք (խալիբները) չեն զբաղված ոչ հողի մշակումով եղների օգնութեամբ, ոչ էլ անուշ պտուղների բուծութեամբ (պտղաբուծութեամբ)», և ոչ էլ հոտեր են արածացնում ցողավետ արոտավայրերում, կոտրելով երկաթածին պինդ հողը, նրանք փոխանակում են արդյունահանված երկաթը կենսամթերքների վրա. նրանց համար երբեք չի ծագում արշալույսը առանց նոր աշխատանքի. սև մրի ու ծուխի մեջ նրանք կատարում են իրենց ծանր աշխատանքը»⁴։

Զորքորդ Հայքի Տուտիս վայրում 774—775 թ.թ. տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրութեանը մենք բերում ենք Կեղծ-Դիոնեսիոս Թեո-Մահրա-

¹ Հիւրշման, չէին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 54—56 կը յիշէ Տէլլորի յիշատակած Բալիկի ցեղէ ևն։ Մանթ. Տաշյանի։

² J. Marquart, Armenische Streifen, Երևան, էջ 291—302, Մանթ. Տաշյանի։

³ Հ. Յ. Տաշեան, Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը Փոքր Հայք և Կողոպենէ (Սնրաստիւ)։ «Հանդէս ամսօրեայ» 1940, թիւ 1—6, էջ 4—5։

⁴ В. Латышев. Scythica et Caucasica, I. 413—414 հմտ. II, 204 (Ապոդոնի մեկնիչք)։ Նաև՝ «Вестник древней истории», 1947 г., № 3, стр. 281, 289։

ցու «Ժամանակագրութեան» հիման վրա, որ երկիցս հրատարակել է Ֆրանսիացի արևելագետ J. B. Chabot-ն:¹

«Ժամանակագրութեան» բնագիրը, որը սխալմամբ ասորական-հակոբիկ պատրիարք Դիոնեսիոս Թեղ՝ Մահրաբուհն էր վերագրվում և այս պատճառով կեղծ Դիոնեսիոսի սեռանով հռչակվեց Chronicon anonymum pseudo Dionysianum vulgo dictum), իսկապիս մեզ չի հասել, այլ նրա փոխարեն առկա է անանուն ժամանակագրությունը, որ իրոք Ջուլնիսի վանքի մի ոմե վանականին է պատկանում, և կազմված պիտի լինի հունական տոմարի 1086 թվին, այսինքն՝ մեր թվականության 775 թվին:²

774—775 թ.թ. ապստամբության նկարագրությունը մենք բերում ենք մեր Թարգմանությունը՝ համաձայն J. B. Chabot-ի առաջին հրատարակության (1895 թ.):³

P. 172 [208]... Երբ խղճուկները տեսան, որ այս բացահայտ թալանը չի դադարում, որ [այս հարկահավաքները] չուներին ոչ ամոթ և ոչ երկյուղ աստուծուց, որ բոլոր թշվառությունների նախապատճառը հաշիվ չէր պահանջում նրանցից այն չարագործությունների մասին, որ նրանք շարունակ կատարում էին երկրում, ապստամբիցին՝ Մենք տալիս էինք, — ասում էին նրանք, — և մեզ և մեր հարևաններին համար մենք վճարում էինք մեր հարկը և նույնիսկ այն, որ մենք չպիտի մոռնինք: Ախր երբ պիտի կշտանան նրանք մեր մասով Մենք այլևս ոչինչ չենք տալ, քանի որ չգիտենք՝ ձրտիկից վերցնենք, որպիսի տանք:

Երբ կուսակալը այս լսեց, նա խփեց բռունցքով՝ կրճատցրեց ատամներով և՛ նմանվելով առյուծին՝ արյան ծարավ զգաց: Նա (կուսակալը) հավաքեց նրանց (խղճուկների՝ Լ.Մ.-Բ.) դեմ քաղաքի բոլոր ոճրագործներին և մարդասպաններին: Նա ուղարկեց իր անդակալին՝ հանդերձ հանցագործ և արյունածարավ մարդկանցով, երկրի մեծամեծներով և դարչելի ու անգութ պոռոտացիներով՝ Վելջինս (տեղակալը) կազմեց համագլուղացիներից մի քաղաքապետի գործ, զինված նիզակներով և պարսատիկներով, և գնաց նրանց դեմ: Դրուդացիները իրենց կողմից մեծ մլնա պատճառեցին բոլոր մարդասպաններին և գողերին, որոնք նրանց միջև էին գտնվում, և նրանց հարազատներին այնպիսի հարիւր հասցրին, որ լեզուն ի վիճակի չէ այն նկարագրելու: Իսկ այն տեղը, որտեղ խռովություն առաջացավ, գտնվում էր լեռներում, հյուսիսային շրջանում: Այն կոչվում էր Տուտիս: Ժողովուրդը բազկացած էր ասորիներից և ռուտիացիներից, որոնք բաժանած ունեին իրար միջև այս շրջանը, այսինքն IV Հայքը:

P. 173. Այս իսկ շրջանում գտնվում էր մի վայր, որտեղ արդյունահանվում էր կապար, արծաթ և այլ երկաթահանքանյութ: Մեծ աղետը, որը տարածվել էր ամբողջ այս երկրում, պատճառ եղավ նրա, որ մարդիկ

¹ Chronique de Denys de Tell-Mahré quatrième partie. Publiée et traduite par J. B. Chabot [«Bibliothèque de l'École des Hautes Études», fasc. 112], Paris, 1895. Chronicon anonymum pseudo Dionysianum vulgo dictum, ed. J. B. Chabot [«Corpus scriptorum christianorum orientalium», Scriptores syri. Series tercia, t. II], Paris, 1933.

² Н.-В. Пиулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.-Л. 1946, стр. 43—44.

³ Chronique de Denys de Tell-Mahré etc., pp. 172—175 (ըստ ասորական ձեռագրի 206—212):

արամեացի ցեղով, թէն յետոյ հայացած ու ասորացած, բայց թերևս աւելի քրդացած ըլլան¹։ Զիարդ և է, արդէն ենսէն այս Ուրտացիք կը կապէր հին Ուրարտուի բնակչաց հետ, զոր Հիւրշման (անդ) շատ անապահով է կը գտնէ։ Բայց այժմ նաև Մարքուարտ² ուղղակի մնացորդ կըսէ հին Ուրարտեանց պետութիւնէ ետքը ցրուած՝ Հայոց մտնելով՝ նախկին տիրող ժողովըրդեան և անունը հետևապէս հին Ուրարտու անունն համառօտում մը՝ Ուրտ-, ինչպէս այս Ասորեստ. «Ուրարտու», Դարեհի բարեկական «Ուրաշտու» (ուղղելի Ուրալ տու) ունի ձևերս ալ, երբ. «Արարտու» էլ (Հերոդ. Գ. 94, է. 79), «Այարտու-Ֆ» և ի վերջոյ. հայ.՝ Այրարատ, Այժմ Կարստ (անդ՝ 411) կը վճռէ՝ այս տակաւին Ժ. դարու ապրող Ուրտայեցիք միայն «սուսերեան» ակկատեան ցեղէ կրնան ըլլալ, և այնպիսի տեղ մը (Անձիտ, Սասուն, Խուլթ), ուր Սադասարի գրոյցի ասպարէզն է։³

Ի վերջոյ, մնում է նշել և մեկնաբանել մի կարևոր հանգամանք Կեղծ-Դիոնեսիոսի նկարագրութիւնը։

Կեղծ-Դիոնեսիոսի ժամանակագրության տվյալների հետ ծանոթանալիս այն կետում, որ խոսվում է Զորքորդ Հայքի Տուտիս կոչված վայրի հողագուրջ գյուղացիության ծանր տնտեսական դրության մասին, որն ավելի ևս բարդանում էր շնորհիվ տեղական կալվածատերերի հարստահարութիւնների և արաբական բռնակալների կեղեքման և հարկապահանջման, որի հետևանքով այդ գյուղացիութիւնը 774—775 թ.թ. ապստամբության ուղի էր ընտրել անեկանելի դրութիւնից դուրս գալու համար, ակամա հիշում ես նույնպիսի դրութիւնը հանքագործ խալիբների ժամանակից, ասել է՝ զրեթե 1000 տարի նրանից առաջ, որի նկարագրութիւնն առկա է Ապոլոն Ռոդոսացու (III դ. նախ քան մեր թ.) Argonautica-ի մեջ (II, 1000—1008)։ Նշելով, որ աշխատավոր խալիբները՝ բնակվելով դաժան և ժայռոտ երկրում՝ զբաղվում են երկաթի մշակումով, հույն հեղինակը գրում է. «Նրանք (խալիբները) չեն զբաղված ոչ հողի մշակումով եզների օգնութեամբ, ոչ էլ անուշ պտուղների բուծութեամբ (պտղաբուծութեամբ), և ոչ էլ հոտեր են արածացնում ցողավետ արոտավայրերում, կոտրելով երկաթածին պինդ հողը, նրանք փոխանակում են արդյունահանված երկաթը կենսամթերքների վրա. նրանց համար երբեք չի ծագում արշալույսը առանց նոր աշխատանքի. սև մրի ու ծուխի մեջ նրանք կատարում են իրենց ծանր աշխատանքը»⁴։

Զորքորդ Հայքի Տուտիս վայրում 774—775 թ.թ. տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրութիւնը մենք բերում ենք Կեղծ-Դիոնեսիոս Թել-Մահրա-

¹ Հիւրշման. «Հին Հայոց տեղոյ անունները», էջ 54—56 կը յիշէ Տէլլորի յիշատակած Բալիկի ցեղէ ևն։ Մանոթ. Տաշյանի։

² J. Marquart, Armentische Streifen, «Յուշարձան», էջ 291—302։ Մանոթ. Տաշյանի։

³ Զ. Յ. Տաշեան. Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը Փոքր Հայք և Կողոպտէն (Մարասիա) «Հանդէս ամսօրեայ» 1940, թիւ. 1—6, էջ 4—5։

⁴ В. Латышев. Scythica et Caucasica, I. 413—414 Հմտ. II, 204 (Ապոլոնի մեկնիչը)։ Նաև՝ «Вестник древней истории», 1947 г., № 8, стр. 281, 289։

նուստ և ձյունի մեջ գցում թե նրանց և թե նրանց գուշքը, կանանց և երեխաներին: Հալածվողները դողում էին, ընդունելով, շնորհիվ դաժան ցրտի, աղի անկենդան-գեղին գուշն, իսկ հալածողները՝ չեանայելով նրանց՝ մերկացնում էին տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, պղծելով նրանց մերկ՝ առանց հագուստի և կոշիկների: Նրանք (հալածվողները: Լ.Մ.-Ք.) նույնիսկ հանում էին նրանց/ը (հալածվողներին: Լ.Մ.-Ք.) վարտիկները, չվախելով մերկացնել նրանց սեռական [օրգանները]: Նրանք (հալածողները: Լ.Մ.-Ք.) անամոթ կերպով բռնաբարում էին կանանց և գուստրներին՝ գուստրներին և կանանց ներկայությամբ: Նրանց գլուխ կանգնած անզգամը կարգադրեց, որ որևէ մեկի կողմից հափշտակվածը իրեն է պատկանում: Այնպես որ՝ թե ինքը անզգամը և թե նրա հետ միացած ավազակները կարող էին կատարել և բավարարել իրենց մոլեգին և ագահ իդեները:

- Գյուղացիները և նրանց պարագլուխները ավելի անողորմ երևա-
- [211] ցին, քան հեթանոսները | և ոչ մի կարեկցություն չցուցաբերեցին հանգեպ իրենց եղբայրների, նենգորեն վերաբերվելով գեպի ամենքից հարգված անձնավորությունները: Այս ավաղակապետները ոչնչացրին մարդկանց տնտեսության բոլոր առարկաները. այրեցին ամբողջ փայտեղենը, ջարդեցին կապի բոլոր ամանները, գավթելով պղնձ և երկաթե բոլոր իրեղենները: Նրանք չխնայեցին ոչ անկողին, ոչ գոնե, ոչ անոթներ, ոչ լագաններ, ենթարկելով այն ևս հրի: Նրանք փշրեցին սափորները, պինուս ամանները, կաթսաները, կուժերը: Խմելով այս անոթներից որքան կարելի էր, հապա մնացածը նրանք ամբողջովին թափում էին հողի վրա: Իսկ եթե ամանը հողումն էր թաղված և հնարավոր չէր այն կտրել, նրանցից մեկը՝ վերցնելով նիզակը՝ տակը ծակում էր և գինին թափվում էր հողի սեջ: Նույնը նրանք կատարեցին [P. 175] րեցին և մեղրի նկատմամբ. ուտում էին որքան կարող էին | , իսկ մնացածը գետնի վրա էին թափում: Նրանք ջարդեցին մեղվափեթակները և թափեցին այն գեպի ջուրը, ուստի և բոլոր մեղունները կոտորվեցին: Նրանք համարձակություն ունեցան կատարել այս՝ սատանայի զրգմամբ, որը նրանց պծագրեց ուղին, որի շնորհիվ նրանք իրենց միջև եղած հեթանոսներից վատթար եղան: Նրանք համարձակվում էին ուտել միս և պանիր սուրբ պահոց օրերին և կատարեցին բազում այլ անօրեն գործեր: Այնպես որ, երբ մեզ լուր հասավ նրա մասին, թե ինչ կատարեցին նրանք իրենց հաբազատներին հետ, մենք մեծ վշտի մեջ ընկանք, սկսեցինք լալ և մեծ անհանգստություն զգացինք, տեսնելով թե որ աստիճանի կարող է սատանան գայթակղեցնել մարդկանց:

Նրանք համարձակվեցին նույնիսկ ոտնձգություն անել եկեղեցու նկատմամբ, որը նրանք կողոպտեցին. նրանք հափշտակեցին եկեղեցական զրգերը և աստվածաշտույթյան բոլոր իրեղենները: Քանի որ նրանք իրենց կանանց փակել էին եկեղեցում, հեթանոսները հենց իրենք ներս էին խուժում այնտեղ և բռնաբարում կանանց տաճարների մեջ: Եվ ահա այստեղ պետք է լալ Սրեմիայի հետ միասին և ասել...

- [212] Նկարագրած աղետները տեղի ունեցան այս վայրում: Նրանք քչե-

ցին կանանց, որոնք մարդասպանների պես շղթայված էին, հավաքեցին ամբողջ տավար-ոչխարը և հետը տարան: Նրանք այսպիսով անցան բազմաթիվ գյուղերով, քչելով գյուղացիներին, կողոպտելով և իրենց հետ տանելով բնակիչներին:

Ռազինը անցավ Արզունով և Մայֆերկաթով և՛ տեսնելով այս քաղաքների կուսակալների ավազակաբարձ գործերը՝ դատապարտեց նրանց մեծ կոտանքների և անգութ տանջանքների, այնպես որ ներանք որդերից կրծոտվեցին և այնպես մեռան: Նա կալանդներով կոտորատու էր նրանց ձեռները և ոտները ու խից նրանցից նրանց բուր կողոպտածը:

Աստված հանձնեց նրանց այս անողորմ անզգամի ձեռքը, և նրանց կատարած բոլոր գարշելիությունները իրենց իսկ վրա դարձան: Սրանց մասին ասում էին, որ նրանք բռնում էին փողոցներում անմորուս երիտասարդներին և բռնաբարում նրանց: Անաստված գրագիրները և դրամափոխները, չնայած որ քրիստոնյաներ էին, հարկադրում էին բռնել և իրենց մոտ բերել ինչպես դեռահաս օրիորդներին ժողովրդից, նույնպես և ազնվատոհմ անձանց ղուստրներին, և բռնաբարում էին նրանց...

Եվ այսպես նա՝ նկատելով նրանց վատ գործերը՝ հրամայեց բերել իր մոտ, ծակոտել ուղները և ուղտերի պես զսպել: Նա ծակոտել տվեց նրանց ձակառները, վրսն տախտակների կախելով, տվեց նրանց շղթաներով կապելու, որ և քարշ պիտի տային իրենց ետևից...

... Ապա նրանց հանձնում էին ծառայի, որը ծաղրի առարկա էր դարձնում նրանց՝ քաղաքի հրապարակի վրա, որից հետո նրանց բռնաբար պահելու: Նա հազը տալիս էր նրանց այն քանակով, որ բավական լիներ նրանց գոյությունը պահպանելու համար: Նրանց բռնատարկութեան առևտուրներից նեխման հոտ էր ելնում՝ գերեզմանի գարշահոտությունից է՛լ վատթար:

Եվ այս փաստերից մի քանիսը ես նշեցի նրա համար, որպեսզի վարչապետները, ծանոթանալով սրանց հետ, վարվեին [ժողովրդի հետ] ըստ խղճի, չմոռանալով աստծուն, որպեսզի նրանք չվարվեին կամայականորեն՝ ազնվութեան հակառակ, գիտնալով, որ կա օրենք նույնիսկ նրանց համար: Ովքեր օրենք են հրատարակում, և որպեսզի նրանք հասկանան, որ սանձարձակորեն վարվող իշխանավորը արագորեն կորցնում է իշխանի կոչումը, որը նրան փառք է հասցնում, և ստանում է բռնակալի կոչում, որ լի է խելառությունով և որը սկիզբն է լինում խելագարության...

Л. М. Мелнксет-Бек

К истории крестьянского восстания в IV Армении в 774—775 гг.

Резюме

Коснувшись деления Армении первых веков до и после н. э. на Большую и Малую—согласно анонимной армянской „Географии“ VII века, приписывавшейся Монсею Хоренскому, а Малой Армении,

в свою очередь, на 4 кантона—согласно XXXI повелле императора Юстиниана II от 536 г. и „Истории Армении“ Моисея Хоренского (I, 14), автор настоящей статьи, оперируя данными „Descriptio orbis Romani“ Георгия Кипрского от VI века и вышеупомянутой „Географии“ VII века (как теперь полагают, Анании Ширакского), пытается выяснить картину административного деления и этнического состава т. н. IV Армении, отпавшей в 702 г. от Византийской империи.

Путем сопоставления затем данных из „Истории халифов“ армянского историка VIII века Гевонда или Леонтия (гл. 37) о народных восстаниях в Армении 774—775 гг. с аналогичными сведениями, содержащимися в анонимной сирийской „Хронике“ от 775 г., известной обычно под именем Хроники псевдо-Дионисия (Chronicon apocryphum pseudo Dionysianum vulgo dictum), по имени сиро-яковитского патриарха Дионисия Тель-Махрейского, о крестьянских восстаниях в те же годы в местности Тутис, что в IV Армении, населенной сирийцами и уртийцами (отдаленными потомками ур[ар]ийцев?), в статье дается попытка изложения одного из эпизодов классовой борьбы в условиях феодализма на территории IV Армении во 2-й половине VIII века.

Это — ярко выраженное крестьянское восстание, вызванное тяжелыми условиями малоземелья и безземелья в одном из горно-скалистых районов Армении, известном богатыми залежами руд, которые местные жители-крестьяне добывали с применением самых отсталых и примитивных технических способов для обмена на жизненные припасы, при жесточайшей (и двойной) эксплуатации со стороны как местных землевладельцев-собственников, так и органов государственной власти (арабского халифата?), сумевших в конечном счете подавить это восстание.

К статье прилагается перевод описания обстоятельств и картины восстания 774—775 гг., сохраненного в сирийской „Хронике“ псевдо-Дионисия Тель-Махрейского (как теперь полагают, вышедшего из-под пера некоего монаха Зукнинского монастыря), от 1086 г. греческого счисления или 775 г. н. э., согласно публикации французского ориенталиста. J. B. Chabot, ссылку на которую читатель найдет в соответствующих подстрочных примечаниях данной статьи.

Умн
3217

ԳՍԱ Հիմնարար Գիտ. Պրադ.

FL0649546

[104]

4m
3217